

De Smaak, toegeschreven aan Joan van Noort, midden 17de eeuw, olieverf op paneel, 98 x 87,5 cm

Een aapje als identificatie van een voorstelling

Het Stedelijk Museum Zwolle is voortgekomen uit het Provinciaal Overijssels Museum, dat in 1884 gesticht is door de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. Tot 1954 werd de museale collectie beheerd door de Vereniging, daarna werd het beheer overgedragen aan een zelfstandige stichting, die in de loop der tijd door verschillende overheden werd gesubsidieerd. Sinds 1996 is dat de gemeente Zwolle. De voorwerpen die zich vóór 1954 in het museum bevonden, zijn eigendom van de Vereniging, dan wel bruikleen van particulieren, welk bruikleen in sommige gevallen is omgezet in een bruikleen aan de nieuwe stichting.

In de Overijsselse Historische Bijdragen van 1997 werd een 18de-eeuws plafond in het Drostenhuis beschreven; dit keer eveneens een geschilderde voorstelling die tot het eigendom van de Vereniging behoort.

Dit schilderij werd in 1886 ten behoeve van het museum aangekocht. De herkomst wordt niet vermeld. Volgens het jaarverslag was het geschilderd door Pieter van Noort in 1671 en was de godin Ceres afgebeeld. Wie nu in de collectie van het museum naar een werk van deze schilder of naar een schilderij met een voorstelling van Ceres zoekt, zal dit niet aantreffen. In de loop der jaren is men van de toeschrijving aan deze kunstenaar afgestapt en ook de titel is niet meer dezelfde als die in 1886. Ik zal u in dit artikel meenemen op mijn zoektocht naar de juiste schilder en naar de betekenis van de voorstelling van het schilderij.

De schilder

Vanaf het ontstaan van het museum in 1884 is een collectie verzameld op het gebied van de cultuurhistorie van Overijssel. Een schilderij van Pieter van Noort past goed in deze opzet. Deze schilder heeft aanvankelijk in Leiden gewerkt en verhuisde in 1649 of 1650 naar Zwolle, waar hij in 1672 overleed. De stijl van schilderen van het in 1886 aangekochte schilderij komt echter niet overeen met die van Pieter van Noort. Dit bleek nog eens overduidelijk tijdens de tentoonstelling van Zwolse schilders uit de 17de eeuw, die in oktober en november 1997 in het heropende Stedelijk Museum Zwolle te zien was. Hier was een tiental werken van deze schilder geëxposeerd, stillevens van vissen en jachtbuit en genrevoorstellingen.¹ Pieter van Noort heeft een veel 'lossere' schildertrant dan de auteur van het hier afgebeelde paneel met de voorstelling van een vrouw. Een voorbeeld van deze andere manier van schilderen is het met 'P. van Noort' gesigneerde schilderij 'De Tamme Spreeuw', eveneens in de collectie van het museum.

Hoe men destijds in 1886 aan de naam van de schilder en de datering kwam, is niet bekend. Tegenwoordig is geen signatuur en geen jaartal op het paneel te traceren. Bij een bewerking van de collectie was men al eerder tot de ontdek-

king gekomen dat de oude toeschrijving niet correct was. Wanneer dit precies was is niet bekend. In ieder geval is bij de nieuwe inventarisatie van de collectie na de verzelfstandiging van het museum in 1954 de naam van Joan van Noort in het (nieuwe) inventarisboek vermeld. Ook bij een nieuwe beschrijving van de schilderijen-collectie in het begin van de jaren zeventig werd op de inventariskaart als toeschrijving Joan van Noort vermeld. Deze schilder werkte tussen 1644 en 1676 te Amsterdam en had voor zover bekend geen band met het oosten van de Nederlanden. Er is niet veel werk van Joan van Noort of Noord bekend, waardoor er weinig vergelijkingsmateriaal met het hier besproken schilderij voorhanden is. In het Rijksmuseum in Amsterdam bevinden zich twee portretten en een tafereel geënt op de Romeinse oudheid, de grootmoedigheid van Scipio. In feite is dit te weinig om het schilderij met zekerheid toe te schrijven aan Joan van Noort.

De titel

Niet alleen de schilder, ook de titel vraagt om een nadere beschouwing. Wat wordt uitgebeeld? Bij een vluchtige beschouwing ziet men een zittende vrouw met een ontbloot bovenlijf en een grote lap stof om haar onderlichaam en benen gedrapeerd. Met de rechterarm ondersteunt ze een hoorn des overvloeds. Op de achtergrond is een kaal berglandschap te zien. Ceres, oorspronkelijk als titel genoemd, is de Griekse godin van de landbouw.

Zij wordt afgebeeld als de belichaming van de overloed van de aarde. Zij draagt vaak een kroon van korenaren of heeft een korenschoof, een hoorn des overvloeds of een sikkel als attribuut. Op dit schilderij zijn maar enkele korenaren afgebeeld; zij steken uit de hoorn des overvloeds. Dit gegeven doet al enigszins twijfelen aan de juistheid van de oorspronkelijke titel. De hoorn des overvloeds is nl. niet alleen het attribuut van de godin Ceres, maar van vele deugden en personificaties van goden en godinnen. Zo wordt de Aarde, als een der vier elementen, met een hoorn des overvloeds afgebeeld, evenals de Herfst, als een van de vier jaargetijden; ook allegorische figuren als Eendracht, Vrede en Fortuna worden zo uitgebeeld. Jarenlang heeft het schilderij dan ook 'Fortuna' geheten. Evenals voor de schilder geldt ook voor de titel dat niet precies bekend is, wanneer men van Ceres naar Fortuna overstapte. In het hierboven genoemde inventarisboek uit 1954 wordt deze laatste titel al vermeld.

Zo'n jaar of vier geleden begon ik te twijfelen aan de juistheid ervan. Er is nl. één element op het schilderij dat niet thuis hoort bij de hierboven genoemde mogelijke verklaringen van de voorstelling. Dat is het aapje dat links naast de zittende vrouw staat. Geen van de genoemde personificaties, ook Fortuna niet, wordt vergezeld door dit dier.

Een aap kan in de beeldende kunst vele betekenissen hebben.² In de middeleeuwen gold de aap als symbool voor de overgave aan de zinnen; zijn voorliefde voor appels, de vrucht van de zondeval, paste geheel in dit beeld. Aan het eind van de middeleeuwen veranderde dit negatieve beeld. De aap, als bezitter van een fijne smaakzin, werd opgenomen in een groep dieren die de vijf zintuigen

symboliseerde. Dit waren de lynx of adelaar voor het Gezicht, het hert of de beer voor het Gehoor, de hond of de gier voor de Reuk, de spin of de schildpad voor het Gevoel en de aap voor de Smaak. Men treft de dieren in deze betekenissen voor het eerst aan in het *Liber de Naturis Rerum* van Thomas von Cantimpré uit het tweede kwart van de 13de eeuw.³ Tot in de 17de eeuw zijn vele series prenten van de vijf zintuigen geproduceerd waarop personificaties met dieren als attribuut voorkomen. In de loop van deze eeuw werd dit beeldidoom vervangen door alledaagse uitbeeldingen zoals een drinker voor de Smaak. Ook de hierboven genoemde Pieter van Noort heeft de Smaak op deze laatste, modernere manier uitgebeeld.⁴ Dit laatste schilderij bevindt zich met de vier andere zintuigen, in het Westfälische Landesmuseum in Munster.

Het aapje staand naast een vrouw met een hoorn des overvloeds moet hier worden opgevat als attribuut voor deze vrouw. Zij heeft een hoorn vol fruit in de ene arm en houdt met de andere hand een vrucht bij de mond. Deze combinatie kan men niet anders uitleggen dan als een personificatie van het zintuig de Smaak.

Ongetwijfeld zijn de andere zintuigen uit deze reeks ook door Joan van Noort vastgelegd. Helaas zijn zij niet aangetroffen in de verschillende overzichtswerken en museuminventarissen, noch in de uitgebreide reproductiecollectie van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie in Den Haag. De vraag is natuurlijk of zij de ruim drie eeuwen sinds hun ontstaan wel hebben overleefd.

Ondanks het feit dat Joan van Noort als schilder uit het westen van de Nederlanden strikt genomen niet in de cultuurhistorische collectie van Overijssel past, is het een interessant schilderij en hangt het op dit ogenblik in de opstelling in het Drostenhuis: het is alleszins de moeite waard dit paneel aan het publiek te tonen!

Noten

- 1 Jean Streng en Lydie van Dijk, *Zwolle in de Gouden Eeuw, cultuur en schilderkunst*, Zwolle 1997, p. 89-99
- 2 H.W. Janson, *Apes and ape lore in the middle ages and the renaissance*, *Studies of the Warburg Institute*, Vol. 20, London 1952
- 3 *Stilleben in Europa*, Munster 1979, p. 165
- 4 Jean Streng en Lydie van Dijk, *Zwolle in de Gouden Eeuw, cultuur en schilderkunst*, Zwolle 1997, p. 97-98